

Néhány néprajzi szempont a pásztorkodás-állattartás helynévi anyagához

A táj és ember kapcsolata, a hagyományos *tájhasználat* és a népi *tájszemlélet* megismeréséhez a néprajz nem nélkülözheti a helynevek, elsősorban a települések határában ismert földrajzi nevek adatait, tanulságait. A ma divatos történeti ökológia lokális vizsgálatai jószerével elképzelhetetlenek a történeti helynevek nélkül, amelyekben leginkább kifejezésre jut az ember és az őt körülvevő táj organikus viszonya, nem utolsósorban az ember tájátalakító tevékenységének hatása. Még akkor is igaz ez, ha a névtudomány művelői számos vonatkozásban rámutattak azokra a módszertani gondokra, amelyek megnehezítik e nevek kultúrtörténeti megfeleltetését, értelmezését (INCZEFI GÉZA 1962:33.skk.). Csak remélhetjük, hogy a nem túl távoli jövőben, a helynévi adatoknak olyan adatbázisa áll majd rendelkezésre, ami térben is időben egyaránt segíti számos gazdaságtörténeti/agrártörténeti és néprajzi jelenség elterjedésének és változásának értelmezését.

A hagyományos pásztorkodás és állattartás kutatása már számos módon hasznosította a helynevek tanulságait, igaz, elsősorban a lokális munkák elkészítése során. Közismert, hogy a helyneveink évszázadokon át megőrizték az egyes területeken élt állat- és növényfajták neveit (BOROS ÁDÁM 1931:438–441.). GUNDA BÉLA konkrét példák segítségével kapcsolta össze Erdély pásztoréletének történetét és a helynevek tanulságait, ami meg is erősítette, hogy a pásztorkodás helynevekben is megőrződött szavai, különösen a pásztoréptmények egyes típusai a Kárpát-medence állattartásának táji és történeti formációit körvonalazzák (GUNDA BÉLA 1970:213–219., lásd még: FÖLDES LÁSZLÓ 1957:149–156., PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1993.). Jelen dolgozat csupán néhány néprajzi szempontot kíván bemutatni az állattartással-pásztorkodással kapcsolatos toponímia értelmezéséhez.

I. A tenyésztett háziállatok elterjedését a domesztikáció kezdete óta alapvetően befolyásolják a földrajzi feltételek, mindez a civilizáció története során a mezőgazdálkodás regionális típusaiban kristályosodott ki. Kimutatható az egyes háziállatok területi elkülönülése a Kárpát-medence tájai (és népei) vonatkozásában is, s a helynevek igen jelentős része éppen ehhez szolgál adatokkal.

1. A *kecske* a legkorábban házasított állatok egyike, ami a neolitikum óta jelen van a Kárpát-medence népeinek gazdálkodásában (BÖKÖNYI SÁNDOR 1974:190., MATOLCSI JÁNOS 1975:160.). A magyarság történeti helynévanyagában a 13. századtól bukkannak fel a *Kecske*, *Kecskés* szóösszetételű alakok, amelyek még akkor is árulkodók, ha forrásainkban általában nem lehet elkülöníteni a személynévi eredetű előfordulásokat: pl. *Kechkes*: Tiszacsege, 1248. (Idézi: PAPP JÓZSEF 1967:141.), *Noghkechkes*: Erdély, 1256. (SZAMOTA-ZOLNAI 466.) stb. A magyar nyelvterületről általam kigyűjtött, kecske-összetételű helynevek egyértelműen bizonyítják, hogy a kecsketartás a Kárpát-medence hegyvidéki peremterületein volt elsődleges, a kecske a magasabb térszínnek állata volt. A helynevek nagyobb számban is igazolják Gunda Béla korábbi feleletét: a kecskével kapcsolatos helynevek zöme kiemelkedő térszínnek (*-hegy*, *-hát*, *-domb*, *-tető*, *-bérc*, *-orom* stb.) megjelölésére

szolgál, s jórészt olyan területeket jelöl, amiket csak az igénytelen kecske tartásával lehetett hasznosítani (GUNDA i. m. 214., VIGA GYULA 1980:227–237., VIGA GYULA 1981.). Néhány példa a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről: *Kecske bérce* – Tornaszentjakab, 1863., *Kecske galya* – Tard, 1788., *Kecskehát* – Mikóháza, 1876., *Kecske hegy* – Pamlény, 1860., *Ketske hegyese* – Meszes, 1787., *Kecske kő* ~ *Ketske kő*, Tardona, 1789., 19. század vége, *Kecske oldal* – Nyékládháza, 18. század vége stb. Bizonyára a kecskék legeltetésére alkalmas területet jelölt Serényfalva határában a sajátos *Kozár ubocskája* helynév is (1839). (Adataimat a kézirat helynévanyagot közreadó gyűjteményből vettem, a továbbiakban hivatkozás nélkül. Vö.: ROMÁN JÁNOS szerk.: 1977–1980.)

Gyakoriak a kecskével kapcsolatos helynevek a Kárpátok területén, s nagy számban bukkannak fel a mai Lengyelország hegyes vidékein is: pl.: *Kozla*, *Koziol*, *Kozina*, *Kozinka*, *Kozki*, *Kozy*, *Koziany*, *Koziawoda*, *Koziedoly*, *Koziebrody* stb. (WOLSKI, KRISZTOF 1976:131–132.). De hasonlóan gyakori volt a kecskével kapcsolatos helynévadás Szlovénia alpi jellegű vidékein is: pl.: *Kozarica*, *Kozarišče*, *Kozarje*, *Koza gora*, *Kozje*, *Kozlova gora*, *Kozlova sela*, *Kozlovec* stb. (NOVAK, VILKO 1961:652.).

A fentiek megerősítik történeti forrásainkat, melyek szerint a kecsketartás legnagyobb jelentőségre a – juhászattal közös – havasi tejgazdálkodásban tett szert, ami a vlach-jugú vándorpásztorok révén összekapcsolja állattartásunkat a kontinentális méretű vándorpásztorokodás vérkeringésével. A Kárpát-övezetben ez elsősorban a havasi pásztorkodást (*Alpwirtschaft*, *Almwirtschaft*) jelenti, ami Dél-Erdély területén a mediterrán jellegű *transzhumáló* formákkal egészült ki (FÖLDES LÁSZLÓ 1968: 233. skk., SZABADFALVI JÓZSEF 1970.).

2. Ha nem is a kecskéhez mérhetően, de kimutatható a földrajzi meghatározottság, ill. annak helynévi vetülete a *szamár* tartásának kárpát-medencei történetében is. Az antikvitás óta – különösen a Mediterráneumban – sokféle módon hasznosított háziállat a Balkánon és térségünkben utóbb a pásztorkodók segítőjeként volt ismert (BÖKÖNYI i. m. 304., MATOLCSI i. m.188.). A 13. századtól fellelhető hazai helynevekben is (pl.: *willa Zamard*, 1211., *Zamarvth*, 1269.). Elsősorban ezek az adatok jelzik azonban, – mivel a *Szamár* előtag a helynevekben főleg *-hegy*, *-kő*, *-domb*, *-kút*, *-bükk* (*-bik* vagy *bikk*) utótaggal társul –, hogy a jámbor négy lábút a korábbi századokban a domb- és hegyvidéken főleg vízszállításához, nem ritkán vízkiemelők működtetésére, könnyebb fuvarokhoz, s a szőlőkben trágya, víz és permetezőszer szállítására is előszeretettel alkalmazták (VIGA GYULA 1982:448–462.). Területünkről csupán egyetlen adat őrzi emlékét: *Szamár bikk* – Sajómerce, 18. század vége.

3. Talán még az előzőeknél is kevesebb figyelmet kapott állattartásunk kutatásában a *bivaly*, igaz, jelentősége – a keleti nyelvterületet leszámítva – csekély volt. A *bivaly* összetételű helynevek már a 12–13. században is felbukkannak szórva nyosan Magyarország területén: pl. 1193: *Biwol*, 1246/1263: *Byolokol*, 1274/1340: *Buol*, stb. (PAPP ZSUZSANNA 1969:309.), a középkorban azonban jobbra az uradalmak, majorságok igavonó állata volt. Az előzőekhez hasonlóan, igénytelenségével magyarázható, hogy a 19. század folyamán elterjed tartása az erdélyi kisparaszti gazdaságokban is. A kalotaszegi falvak helynevei már a 18. század második

felében is a bivalyartásról árulkodnak (KÓS KÁROLY 1979:200–203.), s bár az élő névanyagban a mai Magyarország területén is számos helyen felbukkannak bivaly összetételű elnevezések, – leggyakrabban Somogy megyében –, a helynevek is a keleti nyelvterületen sűrűsödnek. Változatos az összetételük (-állás, -erdő, -járás, -legelő, -rét, -tábla stb.), de feltűnő a *Bivaly-fertő*, -*fürdő*-*feredő*, -*kút*, -*úsztató*, -*tó* nagy gyakorisága (*Bial heverés* – Tizzaszederkény, 1866., *Bival heverés* – Kesznyéten, 1859., *Bivaly heverő* – Szerencs, 1837). Mindez jól tükrözi a parasztembereknek a bivalyról való vélekedését is: számos történet szól arról, hogy a bivalyok, – akár a fogatot is magukkal rántva –, rohantak a vízbe, ha arra lehetőségük volt.

II. Természetesen a többi háziállat neve is előfordul helynévi összetételekben, s azokból nem csupán egy-egy település gazdálkodására, határának hasznosítására vonhatunk le adatokat, hanem az adott állatfaj tartásának formáira és gazdasági hasznára is. A néprajz számára azonban mégis érdekesebbek azok az adatok, amelyek a tartásmódra, a területhasznosítás formáira és azok változására, a pásztorkodás-állattartás üzemszervezetére világítanak rá. Mindezek persze a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helynévanyaga kapcsán is terjedelmesebb tanulmányt igényelnének, így csupán a szerteágazó problematika néhány vonatkozását emelem itt ki.

1. Őrzik a helynevek a *legelőterületek* geográfiai adottságait, térszíni formáit, a legelő megszerzésnek módját, annak jogállását és hasznosítását. Utalnak a határhazsználat rendjére, a legeltetésnek abban elfoglalt helyére, ill. az állattartás és a földművelés lokális kapcsolatára. Értelmezésük azért nehéz, mert a változásokat nehéz kihüvelyezni belőlük.

A Zempléni-hegység, a Bükk, ill. a Cserehát területén, a Sajó- és a Bódva völgyében felbukkanó *Tilos*, *Tilalmas* és ennek összetételekben is megjelenő formái (-*ally*, -*bérc*, -*erdő*, -*fark*, -*pást*, -*tető* stb) részben legelőterületre utalhatnak. Egyedül áll a *Juhász ortás* (Felsőregmec, 1862), ami inkább személynévi névi eredetűnek tűnik. Korai, több jelentésű, de az állattartáshoz is kapcsolódik a *Tanorok* (Nyiri, 1851., Pálháza, 1854), *Tanórok* (Litka, 1852) (Lásd: KNEZSA SZILJESZ., BALASSA IVÁN 1970:210–212.). Különös viszont a Fügödön megőrződött *Csordakapu* (1862) helynév. Amíg forrásunkban a *Makkos* helynév csak egyszer fordul elő (Újcsanáros, 1858), addig – a Miskolc jelképévé vált hegyen kívül is – többször megjelenik az *Avas*: Bogács, 1834., Borsodgeszt, 1863., Csokvaomány, 1859. (*Avas allya* is), az *Avastető* (Bükkaranyos, 1861., Kelemér, 1852., Miskolc, 18. század vége), az *Avas fark* (Miskolc, 1817), a *Kis avas* (Edelény, 1837), a *Tölgy avas* (Kazincbarcika környéke, 18. század vége), az *Avaros lápa* (Tard, 1788), valamint – összetételekben – a *Havas* (*Kis havas* – Nagybarca, 1787., *Havas tetei* – Sajómercse, 18. század vége) (Vö.: BALASSA IVÁN 1973:296–305.).

Utalnak a nevek az egyes állatcsapatok által huzamosan legeltetett határrészekre: sokféle *Gyep*, *Pást*, a *Ménes bik*, -*kút*, -*laposa*, – völgy, *Csikó rét*, *Ló domb*, *Juh rét*, *Liba legelő*, *Csordás rét*, *Juhász lápa*, *Juhos nyilas*, a több állatfajhoz kapcsolódó -*járás* stb. Ebben a vonatkozásban különösen feltűnnek a sertésnyájak mélyebb fekvésű, vízközei legelői csakúgy, mint az erdős magaslatok makkos erdői (*Disznó berek* – Kács, 1872., *Disznó fenek*, *Disznós fenek* – Olaszliszka, 19. század első fele, *Disznó bércz*, *Disznó bércz völgye*, *Disznó bércz tava* – Tardona,

1789., *Disznó fészek allya, Disznóháló bércz* – Tornanádaska, 1808.) A *Borjú ~ Bornyú* összetételű nevek gyakorisága (-gaz, -hát, -járás, -legelő, -szög, stb.) mind a növendék jószág nagy gazdasági hasznát kifejezi, mind azt, hogy azokat tájainkon a gabona betakarítása után külön csapatokban legeltették. Egyértelmű az *Úsztató* (Meszes, 1787), *Juh úsztató* (Hejőpapi, 1870, Nemesbikk, 1864) és a *Juh fűröstő* (Gesztely, 1844) funkciója. A jószerével általános *Dellő ~ Déllő, Delelő*, egytagú és összetételekben is felbukkanó nevek éppen úgy a legeltető állattartás emlékei, mind a rendkívül gyakori, részben természetes, részben azzal komplexen mesterséges *Itató, Kiút*, stb. A szinte általános *Bika rét, Bika legelő, Bika zug* stb. éppen úgy a közös pásztorlás emlékei, mint a *Csordás rét(je), Pásztor(ok) rétje* vagy a *Pásztor ház*.

2. Áruklodóak a pásztorkodás táji típusait illetően a jószág egybentartására, ill. védelmére szolgáló helyek és építmények helynevekben rögzült formái. Az elnevezések időrendjének bizonytalansága mellett gondot okoz azonban az építmények változatos elnevezése a népnyelvben, ami nem adekvát az állatok egybentartásának és védelmének objektumaival.

Forrásomban csak a Sajó völgyének településein és Dél-Borsodban fordul elő összetételekben a -*kert* (leginkább *Borjú-*, ritkábban *Juh-*, valamint – egy adatban, Ózdon – *Bacso-*), ami hasonlóan a Sajó mentén megjelenő *Szállás, -szállás* nevekhez, a jószágértartás több történeti korszakához, ill. formájához kapcsolódhatott (PALÁDI-KOVÁCS i. m. 155.). A Tisza mentén, Dél-Borsodban az -*állás* összetételek gyakoriak: főleg *Barom állás*, ritkábban *Gulya állás* vagy *Juh állás*, s különösen érdekes a Tiszaszederkény határában felbukkanó *Őszi állás* (1850).

Talán primitív veremőlra utal a csupán Boldogkőváralján és Boldogkőújfaluban megjelenő *Disznóverem* (1857) helynév. Csak a Hernád völgyétől nyugatra fordul elő forrásunkban a *Akol ~ Akoly*, ritkábban önállóan, gyakrabban *Juh akoly*, máskor *Nagy-, Régi-, Föld-* stb. szerkezetben. Mellette ritka a -*hodály* és a -*karám* összetétel, s csupán egy-egy helynevet találtam az -*ól* (*Ólak köze* – Ricse, 1864), az istálló (*Pál estállója* – Nekézseny, 19. század eleje), a jászol (*Jászol szeg* – Nemesbikk, 1777), és a -*szárnyék* (*Szárnyék fenek* – Mezőcsát, 1858) vonatkozásában.

Mindezekhez képest feltűnően gyakori helyneveinkben az állatoknak a földterület megrágyázását (is) szolgáló egybentartására alkalmas *Kosár*, ill. az azzal kapcsolatos *kosarazás* előfordulása. Azt természetesen nem árulják el adataink, hogy rögzített objektumról, vagy mozgatható oldalú, a talajerő utánpótlását segítő építményről van szó. Két fontos megállapítás azonban a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kéziratos térképek adatai alapján is levonható az állattartó kosarakról. Az egyik az, hogy használatuk a 19–18. század folyamán ismert volt a történeti Borsod vármegyében is: egészen a Bódva, ill. a Sajó völgyéig, délen pedig a Bükkaljáig kiterjeszthető elterjedésük vonala. A másik tanulság funkciójuk vonatkozásában lényeges: bár a helynevekben a *Kosár* igen gyakran egytagú, vagy a földrajzi helyére, környezetére (*Kosár domb, -bérc, -völgy, Kosár sűrű, Kosár hely, Alsó kosárok, Felső kosárok* stb.), ill. tulajdonosára (*Csiri kosár, Bende kosár*) utal az összetétel, számos alkalommal árulkodik a név a benne tartott állatról. Bár leggyakoribb a *Juh kosár*, – Tornanádaskán (1808) *Birke kosár* –, ez az építmény térségünkben sem csak a juhászat tartozéka volt: vannak *Tehén kosár*

(Nagyhuta, 1893), *Gulya kosár (bércz)* (Dövény, 1788) és *Ménes kosár (bércz)* (Sajókaza, 18. század vége) adataink is.

Irodalom

BALASSA IVÁN

1970 Földrajzi neveink és a földhasználati módok. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF (szerk.): Névtudományi előadások, 209–213. Budapest, 1973 A legeltetés három műszava: *avas, avar, havas*. Magyar Nyelv LXIX. 296–305.

BOROS ÁDÁM

1931 Helynévmagyarázatok életföldrajzi jelentősége. Debreceni Szemle, 438–441.

BÖKÖNYI SÁNDOR

1974 History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest

FÖLDES LÁSZLÓ

1957 A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. Néprajzi Közlemények II. 149–156.

1960 Kosár ,karám, ól'. Ethnographia LXXI. 437–453.

1968 Az erdélyi vándorpásztorok állatfajtái a XIX. század első felében. Műveltség és Hagyomány X. 231–246. Debrecen

GUNDA BÉLA

1970 Erdély pásztorélete a földrajzi nevek tükrében. KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF (szerk.): Névtudományi előadások, II. 213–219. Budapest

INCZEFI GÉZA

1970 Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Budapest

KNIEZSA ISTVÁN

1955 A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I–II. Budapest

KÓS KÁROLY

1979 A bivaly a kalotaszegi parasztgazdaságban. Eszköz, munka, néphagyomány, 197–277. Bukarest

MATOLCSI JÁNOS

1975 A háziállatok eredete. Budapest

NOVAK, VILKO

1961 Übersicht über Viehhaltungsformen und Alpwesen in Slowanien. FÖLDES LÁSZLÓ (hrsg.): Viehzucht und Hirtenleben, 647–662. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

1993 A magyar állattartó kultúra korszakai. Budapest

PAPP JÓZSEF

1967 Tiszacsege földrajzi nevei. Magyar Nyelvjárások XIII. 135–144.

PAPP ZSUZSANNA

1969 Állatnevek középkori földrajzi neveinkben. Magyar Nyelv LXV. 307–311.

ROMÁN JÁNOS (szerk.)

1977–1980 Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kéziratós térképein. Borsodi Levéltári Füzetek 6–9. Miskolc

SZABADFALVI JÓZSEF

- 1970 Extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen
SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA
1902–1906 Magyar oklevél-szótár. Budapest
VIGA GYULA
1980 Helynévi adatok a magyar kecsketartáshoz. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. 227–237. Miskolc
1981 Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc
1982 Szamártartás Magyarországon. Ethnographia XCIII. 448–462.
WOLSKI, KRISZTOF
1976 Z dziejów hodowli kóz na ziemiach Polski. Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie VI. 127–165. Krakkó

VIGA GYULA

**Mező András *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz* című
kötetének szatmári vonatkozásai**

Nemrég vehettük kézbe az életének 60. évfordulójához érkező szerző régi, új könyvét (Nyíregyháza, 1999). Ünnepeztünk a kötet bevezetésében ír arról a névtanosoktól is jól ismert tényről, hogy ezt a munkát az 1982-ben megjelent A magyar hivatalos helységnévadás (Bp. 1982) adatbázisának, kiegészítő kötetének szánta, hiszen miként ott írja: „Az Adattárban nem foglalkoztam a névadásbeli eljárások értékelésével, e könyvben pedig a névadási folyamat adatait hagytam el” (i. m. 25, lábjegyzet). (Zárójelben jegyezném meg, hogy talán célszerű lett volna a korábbi említések miatt a kötet címében is meghagyni az *adattár* szót. Persze tudom, a végleges cím tematikai megszorítást is jelent.) A könyveknek megvan a maguk sorsa. Vonatkozik ez Mező András adattárára is, hiszen különböző, itt nem részletezendő okok és a szűkös megjelenési lehetőségek miatt a magyar hivatalos névadás történetének ez a felbecsülhetetlen értékű krónikája csak az idén láthatott napvilágot. Jobb későn, mint soha – mondhatnánk kis malíciával. Valában, ha a lényegre koncentrálnunk, joggal mondhatjuk – nemcsak az ünnepelt iránti tisztelet okán –, hogy ismét egy hézagpótló munka látott napvilágot a hazai névtudomány jeles képviselőjének tollából. E sorok írójának külön is öröme szolgált, hogy egykori helynévgyűjtő terepmunkájának falvaihoz kapcsolódóan igen értékes adatokra talált Mező András könyvében. A szerző ugyanis a hivatalos névváltoztatás folyamatának dokumentumait a lehető legteljesebben igyekezett összegyűjteni a levéltáraknak, egyéb kiadványoknak, helységnévtáraknak, a Magyar Közlönynek stb. a gondos áttanulmányozásával (Adatok 6). (De jó is lett volna, ha a szatmári helynévgyűjtemények megszerkesztésekor támaszkodhattunk volna erre az imponáló gazdagságú anyagra!)